

Степаненко В. П.

НАЦІОНАЛЬНІ ЗАКОНИ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ЕТОСИ: ПРАВОВА КУЛЬТУРА В УКРАЇНСЬКИХ РЕГІОНАЛЬНИХ ВИМІРАХ

На основі аналізу опитувань громадської думки Інституту соціології НАНУ досліджено правову культуру та свідомість населення України у регіональних вимірах. Результати аналізу виявлено наявність регіональних особливостей правової культури, що корелюють із відмінностями регіональної політичної культури, зокрема на Донбасі та в Криму. Автор доходить висновку про те, що утвердження реального верховенства права в країні - досі не використаний ефективний механізм консолідації демократії та формування української громадянської нації.

Регіональні відмінності ідейно-політичних, культурних та ціннісних орієнтацій громадян України є фактом, потвердженим багатьма соціологічними дослідженнями (зокрема, впродовж понад десятирічного періоду проведення моніторингу «Українське суспільство» Інститутом соціології НАН України). Регіональні історичні культурні коди як синтези ментальності, цінностей, орієнтацій та установок регіональних спільнот (від «націоналізму» Західної України до «пролетарського інтернаціоналізму» та стійких залишків радянської ідентичності на Донбасі та в Криму), традиції, звичаї та повсякденні практики як неформальні нормативні регуляції, а також способи та моделі економічної діяльності зумовлюють певну сталість регіональних ідентичностей та цінностей населення України. Причому за період з 1995 по 2006 рр., коли в соціально-економічній сфері міжрегіональна диференціація зменшується, регіональні відмінності щодо геополітичних, мовно-культурних та політико-ідеологічних питань залишаються незмінними або навіть зростають [1, 19].

Метою цієї розвідки є розглянути такі малодосліджені аспекти ціннісних орієнтацій та установок населення України, як правова культура та свідомість, у регіональному вимірі. Зайвим є констатувати, що утвердження верховенства права з його передумовою рівності всіх громадян перед законом, справжньої незалежності судової гілки влади, ефективності інститутів правопорядку та судочинства у відстоюванні прав та свобод громадян, а також проблеми доступу громадян до справедливості є серед найактуальніших у процесах демократичної трансформації в Україні. Такий висновок підтверджується і результатами соціологічних досліджень. За да-

ними моніторингового опитування Інституту соціології НАН України «Українське суспільство» 2006 р., переважна більшість респондентів (майже 70%) зазначили, що їм не вистачає дотримання чинних у країні законів і лише 2,3% опитаних не цікавляться цим питанням. Це один з найвищих національних рейтингів «нестачі» поряд з браком державного захисту від зниження рівня життя - 77,3%, заощаджень - 76,7%, ладу в суспільстві - 74,3%, стабільності в державі й суспільстві - 72,2% (для порівняння: респондентам також не вистачає - «необхідної медичної допомоги» - 54,2%, «роботи, що підходить» - 43%, «можливості купувати найнеобхідніші продукти» - 35,7%, «необхідного одягу» - 25,7%).

Непослідовність та брак вагомих аргументів нової влади у впровадженні політики верховенства права є нині однією з відчутних перешкод інституціоналізації демократичних суспільних ідеалів (так званих «ідеалів Майдану») в країні. «Розмафізація» суспільства в багатьох суспільних сферах та долання регіональної клановості й досі, після «помаранчевої» революції [2, 39-43], залишаються найактуальнішими завданнями української суспільно-політичної та соціокультурної трансформації. Популярні гасла декларованого «помаранчевого» проекту суспільного оновлення та очищення влади: «жити за законами, а не по поняттям!» та «бандити сидітимуть у тюрмах!» були серед найпривабливіших для мотивацій політичного вибору населення західної, центральної та північної України у президентських виборах та «помаранчевій» революції 2004 р. (ці теми не втратили своєї актуальності й на нещодавніх парламентських та місцевих виборах 2006 рр.). Однак східні регіони

(особливо Донбас), Крим та переважна частина південної України підтримали політичні сили, що стало асоційованими в масовій свідомості (принаймні іншої частини країни) зі стереотипами «мафії» (навіть з її особливою регіональною прив'язкою - «донецька»).

Звісно, для виборців цих регіонів, як свідчать соціологічні дослідження [3; 4], мотивація політичного вибору поміж панівними, умовно «помаранчевою» (включаючи блок БЮТ у 2006 р.) та «біло-блакитною» платформами визначалась переважно іншими орієнтирами, аніж правова свідомість або ставлення до закону - такими насамперед, як геополітичні перспективи розвитку країни та етнічно-мовний фактор, про що, зокрема, свідчить різниця в оцінках «помаранчевої» революції 2004 р. поміж етнічними українцями та росіянами [5, 23]. До того ж на Донбасі масова політична підтримка «місцевого кандидата», неважливо «доброго» чи «поганого», не в останню чергу пояснюється як виразний прояв стійкої регіональної ідентичності населення цього регіону. Втім, абсолютизація будь-якого фактора, зокрема етнічно-мовного, у розумінні українських регіональних відмінностей всього спектра політичної культури та цінностей занадто спрощує проблему. Будь-яка ідентичність (особиста, колективна, регіональна тощо) є завжди комплексним феноменом, який не зводиться до одної, навіть важливої, характеристики, хоча й може успішно та легко раціоналізуватися за її допомогою. Отже, інші грані ідентичності та ціннісних орієнтацій можуть проявлятися латентно, під впливом домінантної, виразної (етнокультурної, мовної чи геополітичної), і їх дослідження є більш складним завданням.

Сприймаючи правову свідомість, культуру та поведінку невід'ємними складовими політичної культури населення України та визнаючи її регіональні особливості [6; 7], логічним буде припустити і певні регіональні особливості правової культури. Питання, що відразу виникають у підході до означеної теми - правова культура в її регіональних характеристиках, - є такими:

- Наскільки відмінною (якщо справді відмінною) є правова культура населення різних регіонів країни, якими є регіональні особливості ставлення (розуміння, оцінки тощо) громадян до права та закону?

- * Чи існують об'єктивні емпіричні показники таких регіональних особливостей, які фіксуються, наприклад, опитуваннями громадської думки?

- Чи відрізняються регіональні характеристики нормативних уявлень та життєвих практик («зви-

чаєве право») щодо закону та різних сфер застосування права?

Ця розвідка, звісно, не дасть остаточних відповідей на всі означені та інші питання правових аспектів регіональних культур, а буде радше порушенням дослідницької проблеми та спробою наблизитись до її вивчення.

Концептуально-методологічні орієнтири

У методологічному підході до означеної теми корисними видаються принаймні два дослідження щодо регіональних особливостей Італії, проведені у різний час Е. Бенфілдом та Р. Патнемом. Обидва дослідники аналізують регіональні особливості цієї країни в таких аспектах, як «моральне підґрунтя» (*mael basis*) сільської громади південної Італії (Е. Бенфілд) і проблематика громадської активності та соціального капіталу в порівнянні північної та південної частин країни (Р. Патнем). Е. Бенфілд, цілком у дусі класичного веберівського підходу, ставить у центр своєї дослідницької уваги «культурні, психологічні та моральні умови політичних та інших організацій» [8, 9]. Закон та інститути справедливості, безперечно, належать до формальних організацій людського суспільства, втім, за логікою дослідника, особливий спосіб їх (як і інших інститутів) функціонування та форма національної чи регіональної «корпоративної дії» значною мірою визначається культурними факторами. В своєму аналізі цінностей та орієнтацій сільської громади південної Італії дослідник застосовує концепцію *етосу* (*ethos*), який він, слідом за В. Самнером, визначає як «суму характерних навичок, ідей, стандартів та кодів, що надають групі відмінного й індивідуального характеру порівняно з іншими групами» [8, 10]. Бенфілд, досліджуючи звичаї місцевої сільської громади, зауважує зосередженість на безпосередніх матеріальних інтересах родини та небажання діяти разом для спільного блага. Такий тип соціальних орієнтацій характеризується дослідником як «аморальна родинність» (*amoral familism*) [8, 10]. Деякі гіпотези щодо практичного функціонування етосу «аморальної родинності», висунуті дослідником і згодом підтверджені його аналізом, такі [8, 92-96]:

- * У суспільстві аморальної родинності закон буде знехтувано, якщо немає остраху за покарання. Тому природним є, наприклад, скористатися можливістю уникнути сплати податків. Як наслідок, через проєкцію таких стратегій на іншого індивіда такі суспільства чи громади характеризуються також високим рівнем взаємної недовіри.

• Якщо службовець є носієм етосу аморальної родинності, він напевне братиме хабарі. В суспільстві такого типу хабарництво вважається раціональною стратегією поведінки навіть тоді, коли службовець не бере хабарів.

• У суспільстві аморальної родинності слабка суспільна воля заохочує режим, що підтримує порядок «силою рукою».

Видається, що ці підходи та висновки Бен-філда корисні також для дослідження сучасної української ситуації, як в її загальнонаціональному, так і в регіональних вимірах, щодо різних аспектів ставлення громадян до закону та співвідношення функціонування формального й звичаєвого права.

Центральною концепцією італійських студій Р. Патнема та його колег [9] є соціальний капітал, який у деяких своїх характеристиках співзвучний концепції етосу Е. Бенфілда. Соціальний капітал і регіональні відмінності рівня його розвитку та проявів є узагальнювальним висновком Патнема у відповідях на запитання, чому громадське життя в одних регіонах Італії активне, а місцеві уряди - ефективні та відповідальні, тим часом як в інших громадські традиції недорозвинені, процвітає клієнтелізм і корупція, а діяльність місцевих владних інституцій неефективна. Залишаючи осторонь детальний розгляд цього дослідження, зазначу, що аналіз Патнема є методологічно актуальним для означеної теми вже тим, що до відомих індикаторів громадянськості, які використовуються в класичних студіях політичної культури, він додає також показник «поваги до закону» як один з індикаторів розвитку соціального капіталу.

Правова свідомість і культура - інтегральні й багатовимірні феномени, пов'язані традиціями, цінностями, усталеними звичаями громадян та спільнот у ставленні до закону та інституцій справедливості, а також співвідношенням між звичаєвим правом (неформальними нормативними настановами та практиками) та формальною системою права. У цьому контексті доцільно застосовувати інтегральне методологічне поняття громадської доброчесності (*public integrity*) [10], обґрунтоване американською дослідницею Маріан Камерер, що використовується як індекс світового проекту порівняльних досліджень громадської доброчесності. Зважаючи на об'єктивні та суб'єктивні труднощі у дослідженнях часто «невловимих» (навіть у буквальному сенсі) проявів корупції, дослідники громадської доброчесності пропонують аналізувати корупцію та порушення закону «непрямыми» вимірами, оцінюючи рівень і середовище інституціоналізованої

доброчесності, а не корумпованість у країні. Цей підхід обґрунтований тим, що антикорупційне та доброчесне соціальне середовище, а також ефективність інститутів права є природними запобіжниками порушенням закону та корупції, а отже, чим розвиненішими та ефективнішими вони є, тим менш ймовірними будуть корупційні соціальні деформації у певному суспільстві. М. Камерер пропонує інтегральний підхід до оцінки громадської доброчесності, що охоплює систему законів, інститутів та практик, які мають на меті забезпечення підзвітності (*accountability*) та доброчесності діяльності державних, приватних і громадських організацій [10, 155]. Відповідно до такого підходу, інтегральний показник громадської доброчесності охоплює три виміри, а саме:

- 1) існування механізмів громадської доброчесності, включаючи закони та інститути;
- 2) ефективність цих механізмів;
- 3) доступ громад до інформації та інститутів справедливості.

Такий багатовимірний підхід до вивчення корупції до певної міри дає змогу також долати серйозну методологічну проблему, зафіксовану соціологічними дослідженнями, а саме - суперечність між нормативністю та фактичністю, особливо в темах, пов'язаних з уже розвиненими в Україні соціально-нормативними уявленнями громадян про «те, як має бути» і «те, що є насправді». Сфера права та справедливості, моральні стандарти «добротою та поганого», «законного і незаконного», безперечно, належать до спектра таких чутливих тем. Необхідно також зважати на особливий культурно-історичний та політичний контекст функціонування закону та застосування права в посткомуністичному суспільстві, тривала політична традиція якого не відзначалась повагою до закону, а також розривом ідеалів та суспільної практики, моралі та закону. Повсякденні стратегії виживання такого типу суспільства характеризуються «звичаєвою корупцією» [11], браком розвиненої контрактної культури та поширенням патронально-клієнтелістських мереж [12].

Правова культура в Україні: загальнонаціональний контекст

Надзвичайна історична концентрація у часі трансформації (ба навіть ламання) соціального укладу з часів комуністичної системи вже тривалий час має своїм наслідком ситуацію *аномії*, тобто буквально - «відсутність назви», безнормність (або навіть - послаблення суспільної здатності до визначення, розуміння ситуації та адекватних «правил гри» щодо неї). Переважна біль-

шість респондентів загальнонаціональних опитувань Інституту соціології НАН України з 1999 р. погоджуються з твердженнями про складність зрозуміти, у що вірити та якими законами керуватися. Хоча симптоматичним є також і те, що опитування 2005 р., першого «постпомаранчевого», виявило позитивні зрушення у нормативних орієнтаціях українських респондентів (табл. 1).

Таблиця 1. «Все так швидко зараз змінюється, що не розуміш, яким законам слідувати» (N = 1800, %)

	1999	2000	2001	2005	2006
Згоден	82,3	79,8	77,6	67,8	73,9
Не згоден	10,7	12,7	13,2	21,3	17,1
Не знаю	6,7	7,0	8,9	10,7	9,0
Не відповіли	0,3	0,4	0,3	0,2	0,0

Рівень суспільної довіри до судово-правової системи досі залишається надзвичайно низьким. Послуги таких інституцій, як міліція, суд, прокуратура та адвокатура є хронічно мало затребуваними - більше 90% респондентів у згадуваних опитуваннях Інституту соціології НАНУ 2005 і 2006 рр. взагалі не зверталися до них у пошуках справедливості. Неefективність національної системи захисту прав громадян є істотним «непрямим» методологічним індикатором проблем формування культури громадської доброчесності на загальнонаціональному рівні, а також існування усталеної системної корупції в країні [10].

Українське суспільство навіть після політичних зрушень та масової громадської активності

2004 р. і досі демонструє *синдром правового безсилля* у захисті своїх законних прав та інтересів перед центральною та місцевою владами (табл. 2, 3).

Як уже йшлося вище, брак дієвого верховенства права, розрив між деклараціями і суспільною практикою може досить легко компенсуватися в суспільстві опорою на авторитети та «сильних керівників», які завжди «знають, що і як робити». Така ситуація формує сприятливий ґрунт для розвитку авторитарних настроїв у країні, що, як показують дослідження, зростають останнім часом. Іронія «постпомаранчевого термідуру» в політичному успіху Партії регіонів на виборах 2006 р., тривалій парламентській кризі та утворенні «антикризової» коаліції підтверджує це. В 2006 р., за даними згадуваного загальнонаціонального моніторингу Інституту соціології, переважна більшість респондентів - 65,7% - погоджуються з твердженням, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії. Це - найвищий з 1992 року показник (табл. 4).

Вищенаведені характеристики загальнонаціонального стану правової свідомості та поваги до закону, безперечно, є переважно спільними для всіх регіонів країни, беручи до уваги те, що право та інститути судово-правової системи є загальнонаціональними та державно-централізованими у все ще неподоланих традиціях та практиках «шантажистської держави» [13]. Втім, це не виключає можливих регіональних особливо-

Таблиця 2. «Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?» (N = 1800, %)

	1994	1998	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Ні, нічого не зміг би зробити	65,1	67,6	66,2	63,9	65,8	70,7	69,0	57,1	63,2
Важко сказати	28,6	28,2	29,7	31,0	26,9	23,4	24,7	33,4	28,6
Так, зміг би щось зробити	5,6	4,1	4,0	5,1	7,3	5,6	6,2	9,4	8,2
Не відповіли	0,7	0,1	0,1	0,1	0,1	0,3	0,1	0,1	0,1

Таблиця 3. «А якби аналогічне рішення ухвалила місцева влада, чи могли б Ви щось вчинити проти такого рішення?» (N = 1800, %)

	1994	1998	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Ні, нічого не зміг би зробити	56,1	58,8	60,1	56,3	55,8	56,4	54,9	46,2	50,3
Важко сказати	30,4	31,8	32,5	34,2	32,9	31,1	31,7	36,6	32,9
Так, зміг би щось зробити	2,3	9,2	7,3	9,5	11,2	12,3	13,3	17,2	16,7
Не відповіли	1,2	0,3	0,0	0,0	0,2	0,1	0,2	0,1	0,1

Таблиця 4. «Деякі сильні керівники можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії» (N = 1800, %)

	1992	1994	1996	1998	2000	2001	2005	2006
Згоден	52,3	40,5	42,0	49,3	58,7	57,9	59,6	65,7
Не згоден	30,3	17,0	17,2	14,5	21,4	22,2	22,1	18,7
Не знаю	16,9	41,7	40,8	36,1	19,8	19,6	18,2	15,6
Не відповіли	0,6	0,8	0,0	0,1	0,1	0,3	0,1	0,0

стеи у проявах правової культури, які, згідно з нашою гіпотезою, можуть бути пов'язані з відмінностями регіональної ідентичності, політичної культури, факторів економічного розвитку, традицій та звичаїв населення різних регіонів. Адже дієвість закону та права проявляються не лише в формально-нормативних регуляціях, а й в особливостях ставлення до них з боку громадян. Ці особливості, зокрема, можуть певним чином корелювати зі сталими синтезами звичок та традицій - тим, що Е. Бенфілд називає *етосом* (у нашому контексті - *регіональний етос*).

Тепер спробуємо, спираючись на соціологічні дослідження громадської думки, окреслити можливі регіональні відмінності ставлення українського суспільства до різних аспектів правової проблематики.

Громадська думка щодо правових проблем: регіональні виміри 2006 р.

У загальнонаціональних репрезентативних дослідженнях Інституту соціології НАН України «Українське суспільство» (час проведення - лютий-березень 2006 р.) та «Громадська думка» (квітень-травень 2006 р.) з сукупною вибіркою 1800 респондентів, я виокремив 8 регіонів країни. Логіка такого розподілу відображає не лише суто географічний принцип, а й історичні особливості формування регіональних субкультур, а також, до певної міри, регіональні характеристики політичних орієнтацій населення, які, зокрема, проявились у виборах 2004 та 2006 рр. І хоча такий більш детальний регіональний розподіл (на відміну, скажімо, від «макрорегіонального» - захід, центр, схід та південь) має певні недоліки з огляду на різну наповнюваність регіональної вибірки, він, на мою думку, є більш «чутливим» до специфіки певних регіональних суб-

культур, скажімо, Києва у географічних межах «центру» або «півночі», АР Криму - в межах «півдня» або Донбасу - в межах «сходу». Отже, цей розподіл є таким:

- 1) Захід (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області);
- 2) Центр (Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська області);
- 3) Північ (Житомирська, Київська - без Києва, Чернігівська, Сумська області);
- 4) Київ;
- 5) Схід (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області);
- 6) Донбас (Донецька, Луганська області);
- 7) Південь (Миколаївська, Одеська, Херсонська області);
- 8) АР Крим.

Як зазначено вище, регіональні особливості правової культури мають багато спільних загальнонаціональних характеристик. Втім, важливо простежити можливі регіональні особливості або навіть нюанси в їх межах. Розпочати варто із загального суспільного клімату, який у країні відзначається високим рівнем нормативної дезорієнтації, зокрема щодо сприйняття та розуміння законів (очевидно, не лише в їх юридичному сенсі) (табл. 5).

Як бачимо, показники «нормативної розгубленості» значно вищі на Донбасі, Півдні та особливо в Криму, вони перевищують не лише Захід, Центр, столицю та Схід країни, а й середній загальнонаціональний показник. Натомість респонденти Заходу, Центру та столиці почуваються більш упевнено в чинних нормативно-правових рамках. Поясненням нормативної дезорієнтації респондентів Донбасу, Півдня і Криму міг бути, зокрема, політичний дискомфорт, викликаний

Таблиця 5. «Все так швидко зараз змінюється, що не розумієш, яким законам слідувати» (2006, N = 1800, %)

	Захід	Центр	Північ	Київ	Схід	Донбас	Південь	Крим	по Україні
Згоден	68,5	73,2	70,7	69,1	71,8	79,8	79,0	89,0	73,9
Не згоден	21,2	17,0	14,4	24,7	19,9	12,8	14,4	7,7	17,1
Не знаю	10,3	9,8	14,9	6,2	8,3	7,4	6,6	3,3	9,0

новими політичними траєкторіями розвитку країни та «помаранчевої влади» (нагадаємо, дослідження проводилось у лютому-березні 2006 р.) або, як характеризують цей стан донецькі дослідники, «психологічним шоком та відчуттям несправедливості» [4, 60]. Симптоматичним є також і те, що респонденти з Донбасу та Криму найбільше, порівняно з іншими регіонами, відчувають брак дотримання чинних в країні законів (табл. 6).

Втім, на нашу думку, це не лише відображення регіональних характеристик поточного політичного моменту, який для респондентів сходу та півдня країни може також включати сумніви у правомірності юридичного розв'язання політичної кризи в країні на президентських виборах кінця 2004 р. та їх загострене відчуття «кризи легітимності» влади, а й прояв певних регіональних особливостей дієвості закону та дотримання правопорядку в цих регіонах. Дійсно, респонденти Сходу та Півдня країни, а також Києва більш занепокоєні місцевою криміногенною ситуацією, зокрема щодо частотності випадків хуліганства та пограбувань, тобто через сприйняття найбільш зримих «побутових» прикладів порушення закону (табл. 7).

Варто наголосити, що тут ідеться не про офіційні дані статистики криміногенної ситуації в регіональному вимірі (скажімо, офіційна статистика МВС, інформації про яку в нас немає), а лише про суб'єктивну громадську думку, відображену в опитуваннях респондентів різних регіонів. Очевидно, можна зробити певні висновки щодо

можливої більш частій «побутової» злочинності в урбанізованих регіонах країни, де, з одного боку, концентрується влада та багатство (наприклад, столиця), а з іншого - об'єктивно вищий рівень відчуження людей один від одного, послаблення соціальних зв'язків та сусідства. Однак такі коливання у сприйнятті рівня побутової злочинності респондентами в різних регіонах ще не є переконливим свідченням особливостей регіональної правової культури. Більш характерним є те, що в цілому респонденти східних, південних регіонів (а в цьому випадку - і центральних), на відміну від тих, хто проживає в західних та північних регіонах країни, менш схильні довіряти таким інститутам справедливості та захисту своїх прав, як міліція та суд. Втім, це знову ж таки можна трактувати як проєкцію більшої недовіри жителів Сходу та Півдня до владних та державних інституцій взагалі. Найкритичніший рівень такої недовіри висловлюють респонденти Донбасу (табл. 8, 9).

Отже, виникає свого роду замкнене коло - нормативна дезорієнтація респондентів, особливо східних та південних регіонів, їх занепокоєність високим рівнем злочинності та недотриманням законів поєднується з недовірою (зокрема, на Донбасі та в Криму з більшою, ніж по країні в цілому та в інших регіонах) до інститутів, покликаних захищати безпеку та права громадян. Так, третина респондентів Донбасу зовсім не довіряють міліції та судам. Якщо до державних інституцій правопорядку немає високого рівня довіри громадян, то, можливо, в таких ситуаціях самі гро-

Таблиця 6. «Чи вистачає Вам дотримання діючих в країні законів?» (2006, N = 1800, %)

	Захід	Центр	Північ	Київ	Схід	Донбас	Південь	Крим	по Україні
Ні	65,2	67,4	68,6	69,1	65,6	80,1	72,9	81,3	70,2
Важко сказати	26,1	23,5	22,1	22,7	23,3	16,3	19,3	15,4	21,8
Так	7,2	7,2	7,4	8,2	6,7	2,1	3,9	0,0	5,7
Не цікавить	1,4	1,9	2,0	0,0	4,3	1,4	3,9	3,3	2,3

Таблиця 7. «Як часто трапляються випадки хуліганства та пограбувань у Вашому мікрорайоні (в районі Вашого помешкання?)» (2006, N = 1800, %)

	Захід	Центр	Північ	Київ	Схід	Донбас	Південь	Крим	по Україні
Бувають доволі часто	6,6	11,7	9,3	14,4	13,8	14,5	15,5	11,0	11,8
Бувають, але не дуже часто	35,9	43,2	37,3	40,2	33,1	46,1	49,7	39,6	40,0
Практично не бувають	34,5	23,5	30,9	18,6	23,6	18,1	13,8	26,4	24,5
Не знаю	23,0	21,6	22,5	26,8	29,4	21,3	21,0	23,1	23,6

Таблиця 8. «Який рівень Вашої довіри міліції?» (2006, N = 1800, %)

	Захід	Центр	Північ	Київ	Схід	Донбас	Південь	Крим	по Україні
Зовсім не довіряю	17,8	27,9	18,7	12,4	21,5	31,9	21,0	23,1	22,6
Переважно не довіряю	36,7	25,3	24,4	30,9	34,7	30,5	38,1	28,6	31,7
Важко сказати, довіряю чи ні	34,7	33,2	37,8	38,1	29,1	28,7	27,1	37,4	32,4
Переважно довіряю	9,5	9,4	15,3	18,6	14,1	6,7	13,8	9,9	11,5
Цілком довіряю	1,4	4,2	3,8	0,0	0,6	2,1	0,0	1,1	1,8

Таблиця 9. «Який рівень Вашої довіри судам?» (2006, N = 1800, %)

	Захід	Центр	Північ	Київ	Схід	Донбас	Південь	Крим	по Україні
Зовсім не довіряю	17,8	22,6	13,9	11,3	18,1	33,7	19,4	27,5	20,9
Переважно не довіряю	32,5	26,4	20,1	29,9	34,0	25,5	33,3	28,6	29,1
Важко сказати, довіряю чи ні	40,2	34,0	42,6	42,3	33,4	30,1	36,1	37,4	36,3
Переважно довіряю	8,3	13,2	19,6	15,5	13,8	9,2	10,6	6,6	12,0
Цілком довіряю	ІД	3,8	3,8	1,0	0,6	1,4	0,6	0,0	1,7

мадяни готові б були брати участь у підтримці правопорядку? Звернімося до запитання моніторингу, що може пояснити ситуацію (табл. 10).

Відповіді респондентів свідчать про те, що люди не виявляють особливого зацікавлення у можливій «компенсаторній» громадянській активності щодо забезпечення правопорядку, особливо в східному та південному регіонах, а також у столиці: 45,7% респондентів Сходу, 40,8% - Донбасу, 38,1% - Півдня та 36,1% респондентів-киян не згодні брати участь у забезпеченні правопорядку в місцях проживання за жодних умов. Водночас в усіх регіонах (за винятком Криму)

« середньому 10% респондентів виявляють готовність брати участь у забезпеченні правопорядку навіть на безоплатній основі (натомість кримські респонденти показують найвищий регіональний відсоток готовності такої участі за повну оплату, тобто фактично гіпотетично піднімаючи професійних охоронців порядку).

Очевидно, найбільш перспективна концепція участі громадськості полягає радше у підтримці, а не в забезпеченні правопорядку - останнє, можливо, цілком справедливо більшість респондентів вважає справою державних інституцій ще немає в країні належної громадської під-

Таблиця 10. «Чи згодні Ви взяти участь у забезпеченні правопорядку і за яких умов?» (2006, N = 1800)

	Захід	Центр	Північ	Київ	Схід	Донбас	Південь	Крим	по Україні
Не згодні за жодних умов	33,0	35,5	26,8	36,1	45,7	40,8	38,1	34,1	36,9
Згодні: за повну плату	16,6	18,1	14,8	16,5	13,8	9,2	12,7	20,9	14,8
Згодні: за часткову плату	10,9	10,6	8,6	8,2	9,8	4,3	5,0	4,4	8,3
Згодні: без оплати	9,7	14,0	13,9	9,3	6,1	8,2	12,2	2,2	9,8
Важко сказати	29,8	21,9	35,9	29,9	24,5	37,6	32,0	38,5	30,3

тримки, яка, в свою чергу, ґрунтується на розвиненій правовій культурі населення. Йдеться не про добровільно-примусові чергування «народних дружинників» радянських часів, але про розвинуту в цивілізованому світі практику громадської підтримки інститутів правопорядку - скажімо, програм «сусідської безпеки» тощо. На користь цього висновку свідчить той факт, що в інших сферах суспільного життя українські громадяни в 2006 р. виявили більший рівень готовності до громадської активності та погоджувалися брати безоплатну добровільну участь у таких громадсько корисних різновидах діяльності, як допомога хворим та інвалідам - 28,6% респондентів, допомога бідним - 32,3%, участь в озелененні міста/ села - 40,8% і, особливо, участь у прибиранні та впорядкуванні території за місцем проживання, до якої зголошувалися добровільно та безоплатно долучилися майже половина респондентів по країні. Відповідно до теоретичних положень і висновків (Е. Бенфілд, Р. Патнем), вакуум дієвості законів у суспільствах та громадах часто заміщується опорою на авторитети, розвитком авторитарних і патерналістських настроїв (див. табл. 4) та, як їх побічний ефект, клієнтелістських мереж. Погляньмо на регіональний розподіл відповідей респондентів на подібне запитання (табл. 11).

Таблиця 11. «Для нормального розвитку країні потрібна сильна рука, а не розмови про демократію» (2006, N = 1800, %)

	Захід	Центр	Північ	Київ	Схід	Донбас	Південь	Крим	по Україні
Цілоком згодний	40,4	47,5	49,3	47,4	42,4	50,4	38,1	50,5	45,1
Скоріше згодний	19,2	22,3	20,1	19,6	22,0	17,4	22,1	20,9	20,4
Важко сказати	27,5	18,5	18,7	17,5	25,7	25,2	31,5	19,8	23,9
Скоріше не згодний	9,2	7,2	8,6	8,2	7,7	5,0	5,0	5,5	7,2
Цілоком не згодний	3,7	4,5	3,3	7,2	2,2	2,1	3,3	3,3	3,4

Таблиця 12. «Який сенс боротися за свої права, коли влада своїми діями їх явно ігнорує» (2006, N = 1800, %)

	Захід	Центр	Північ	Київ	Схід	Донбас	Південь	Крим	по Україні
Цілоком згодний	24,1	28,7	22,5	20,6	29,4	39,4	28,7	42,9	29,2
Скоріше згодний	20,7	21,5	21,5	22,7	24,5	23,8	25,4	20,9	22,7
Важко сказати	29,9	29,1	27,8	33,0	26,9	26,2	29,8	16,5	27,9
Скоріше не згодний	17,8	11,7	19,6	13,4	13,3	7,8	11,6	13,2	13,6
Цілоком не згодний	7,5	9,1	8,6	10,3	5,9	2,8	4,4	6,6	6,6

Певні регіональні особливості правової культури, за даними цього опитування 2006 р., дійсно проявляються в такому «непрямому» індикаторі невдоволення громадян недовістю правової системи та неефективністю виконання законів, як «компенсаторні» настрої авторитаризму. І хоча регіональні розбіжності у цьому разі не є значними (більш того, спостерігається тенденція їх вирівнювання між Сходом і Заходом, частково за рахунок впливу доміанти єдності та унітарності держави для жителів Заходу [6, П4~\]), все ж понад половина респондентів Донбасу та Криму цілоком згодні з твердженням щодо більшої ефективності «сильної руки», аніж «розмов про демократію». Натомість найбільше респондентів, які цілоком або скоріше не погоджуються з думкою про ефективність «сильної руки», проживають у західній, центральній, північній частині країни, а також у Києві. Ці регіональні контури є більш відчутними у відповідях респондентів на запитання щодо того, чи вірять вони у сенс боротися за свої права навіть за умов неефективної правової системи і «нечутливості» влади (табл. 12).

Доволі значний в цілому по країні «синдром правового безсилля» (див. табл. 2, 3) має, однак, свої досить значні регіональні особливості. Біля 40% респондентів Донбасу і Криму пого-

джуються з твердженням, що немає «сенсу боротися за свої права, коли влада своїми діями їх явно ігнорує». Ці показники майже вдвічі перевищують кількість респондентів-песимістів на Заході, Півночі та в столиці України. Відповідно респонденти цих регіонів, а також центральних областей країни, і особливо кияни, налаштовані значно оптимістичніше щодо можливості виборювати свої права, аніж респонденти Донбасу, Півдня та Сходу. Очевидно, громадська думка жителів цих регіонів віддзеркалює, крім того, свіжий історичний досвід успішної та ефектив-

ної «помаранчевої» громадянської мобілізації кінця 2004 р. Хоча і серед кримських респондентів, незважаючи на великий відсоток песимістів серед них, доволі багато й оптимістів щодо можливостей виборювати свої права (що, очевидно, певний чином відображає автономний статус Криму). Саме кримські респонденти, порівняно з представниками інших регіонів, проявляють найбільшу стриманість щодо визнання важливості поважати українські закони та державний устрій в контексті українського патріотизму (табл. 13).

Таблиця 13. «Поважати українські закони та політичний устрій - наскільки важливо чи не важливо це, аби вважатись справжнім українцем?» (2006, N = 1800, %)

	Захід	Центр	Північ	Київ	Схід	Донбас	Південь	Крим	по Україні
Дуже не важливо	59,9	53,4	47,4	53,6	35,0	43,6	40,3	28,6	46,5
У якійсь мірі важливо	32,7	33,3	40,7	39,2	50,3	45,7	47,5	48,4	41,6
Не дуже важливо	6,0	6,8	9,6	5,2	11,7	8,2	7,7	16,5	8,6
Зовсім не важливо	1,4	6,4	2,4	2,1	3,1	2,5	4,4	6,6	3,3

Висновки та перспективи

Аналіз соціологічного матеріалу щодо деяких питань, пов'язаних зі ставленням громадян до закону та функціонування права в країні у регіональному вимірі дає змогу зробити висновки про:

1) наявність регіональних особливостей (або радше нюансів щодо проявів) правової культури та свідомості населення, які фіксуються емпіричними дослідженнями громадської думки респондентів різних регіонів країни і в цілому корелюють з особливостями української регіональної політичної культури;

2) відносну повторюваність проявів таких особливостей, які за умов складної та змінної щодо різних аспектів регіональної конфігурації (далекої від стереотипного протиставлення за віссю «схід - захід») все ж проявляють свою відносну сталість, насамперед на Донбасі та в Криму.

Чому саме Донбас і Крим (не «схід» та «південь» взагалі) виявляють особливості правової свідомості в загальноукраїнському ландшафті - найнижча порівняно з середньоукраїнськими показниками довіра до державних інституцій правозахисту та судочинства, найвищі індекси нормативної дезорієнтації, поєднані з посиленними проявами «синдрому правового безсилля», більш артикульовані настрої авторитарних тенденцій? Відповідь на це запитання не є простою

і пов'язана з комплексом факторів, у контексті яких правова культура та ставлення до закону є лише окремим аспектом історичних, культурних, економічних та політичних траєкторій регіонального розвитку країни та регіональної політичної культури. Можна залучати аргументи щодо особливостей історичної пам'яті та традицій (імовірно, навіть від часів розмежувань княжої держави та «дикого поля», кордонів поширення Магдебурзького права, історичних розподілів України, ступеня вкоріненості радянської спадщини тощо) або усталених регіональних практик життєдіяльності (часто неформально внормованих) та способів економічного господарювання (вугільна галузь і важка промисловість на Донбасі, сільськогосподарська та курортна інфраструктура в Криму). Зокрема, соціальні причини криміногенних деформацій початку «первинного накопичення» капіталу на початку 1990-х рр. на Донбасі, як стверджують експерти, були почасти наслідком особливого шокового ефекту на рівні масової регіональної свідомості та поведінки людей у процесі трансформації Донбасу із радянської території пріоритетного розвитку на соціально-депресивний регіон пострадянських часів. Вакуум дієвості влади та закону в цій ситуації, на тлі сформованих патерналістських настроїв та опікунських очікувань населення формували особливу суспільну регіональну потребу в «міцних господарях» краю. Так формувалася

потужний «донецький клан» [14,270-271]. До того ж млява політика нової влади щодо унормування демократичних ідеалів та утвердження верховенства права в цілому по країні була особливо непослідовна у регіональній політиці [14, 59].

У контексті регіональних відмінностей правової культури зазначені інтерпретації факторів її формування та проявів можна звести до констатації наявності сталих комплексів окремих, досить стійких регіональних ідентичностей жителів Донбасу та Криму та відмінних, поки що «окремішних» у різних аспектах від загальноукраїнського символічного національного поля, «патернів їхнього регіонального розвитку» [6, 114] (неважливо, уявних чи реальних). Основними векторами, що формують (та репродукують) окремішню регіонально-культурну самоідентифікацію, зокрема цих двох регіонів, є регіональні історичні особливості (бурхливий розвиток індустріального Донбасу за радянських часів супроводжувався інтернаціональними міграційними, часто примусовими, потоками робочої сили), етнічно-мовна ідентичність (Крим - єдина українська територія з перевагою етнічного російського населення) та стійкі геополітичні орієнтації їх населення на зближення з Росією. А відповідними аргументами, що підживлюють самосвідомість регіональної окремішності цих двох українських регіональних субкультур, можуть слугувати теза-міф про економічну самодостатність Донбасу, який «*годує всю країну*», та особливий статус Криму як автономної республіки у складі України. Однак, коли з різних причин (у тому числі траєкторії політичного розвитку країни з 2005 р.), жителі Донбасу, проявляючи дистанціювання від «помаранчевої влади», все ж залишаються у полі конституційної лояльності щодо української держави, а відтак - до її нормативно-правового поля, то кримські респонденти виявляють навіть певну відчуженість щодо неї (див. табл. 13).

Проблеми формування правової культури

1. Вишняк О. Громадянському миру різні політичні уподобання регіонів не загрожують // Національна безпека та оборона.- 2006.- № 1.- С 19.
2. Степаненко В. Ідіоми української трансформації крізь призму помаранчевої революції // Агора.-2005.- Вип. 1.-С. 34-61.
3. Хмелько В. Динаміка рейтингів і соціальний склад електоратів В. Ющенка і В. Януковича у виборчій кампанії 2004 року // Політичний портрет України.- 2005.- № 32.-С 13-26.
4. Кипень В., Пасько Я. Донецька регіональна ідентичність: окремі виміри аналізу // Національна безпека та оборона.- 2006.- № 1.- С 56-60.
5. Степаненко В. «Чи повернеться джін у пляшку?»: особ-

в Україні тісно взаємопов'язані з питаннями подальшої трансформації українського суспільства на демократичних засадах, з формуванням єдиного національного культурно-політичного символічного поля, смислів громадянської ідентичності та загальнонаціонального соціального капіталу, з успішністю розвитку громадської нації. У цьому сенсі переосмислене гасло дисидентів радянської доби у їхніх вимогах до влади - з «*виконуйте свої закони*» на нове актуальне «*виконуйте українські закони*» - може стати загальнонаціональною платформою громадянського суспільства країни у його вимогах щодо підзвітності функціонування центральної та регіональної влади, а також у розвитку правової культури громадян. Оптимістичною перспективою у цьому сенсі є переконання жителів усіх регіонів щодо важливості утвердження справжнього верховенства права в країні, рівності всіх перед законом та його реального, а не ритуально-декларативного виконання, а також нагальної політичної та загально-усвідомленої потреби в ефективному функціонуванні справедливих інститутів правозахисту та судочинства. Вірним є і зворотний зв'язок: єдині національні закони, перед якими всі рівні, незалежно від мови, релігії, етнічного походження, соціального статусу, майнового стану або регіону проживання, послідовна державна політика щодо їх виконання та ефективна національна система правозахисту є потужними чинниками консолідації нації й уніфікації та стандартизації цивільних соціальних відносин у країні, поза наявними межами її кланово-регіонального розподілу. Утвердження верховенства права в країні - це все ще не сповна використаний ефективний механізм консолідації демократії та формування, принаймні «конституційного патріотизму» громадян, що може не викликати «палкої любові» до держави, але формує повагу до її Конституції та законів і практику їх виконання як на рівні «високої» політики, так і на рівні повсякденної життєдіяльності суспільства.

- ливістю національної громадянської активності в Україні// Політичний портрет України,- 2005.-№ 33.- С. 15-28.
6. Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.- 2005,- № 3.- С 94-123.
7. Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості // Агора.- 2006.- Вип. 3.- С. 69-92.
8. Banfield E. The Moral Basis of a Backward Society,- Chicago: The Free Press Glencoe, 1958.- 176 p.
9. Патнам Р., Леонарді Р., Ханетті Р. Й. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії.- Київ: Основи, 2001.- 256 с.

10. *Camerer M.* Measuring Public Integrity // *Journal of Demoscasy.*- 2006,- Vol.17, № 1.- January 2006.- P. 152-165.
11. *Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т.* Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі.- Київ: КІС, 2004,- 308 с
12. *Степаненко В.* Неконтрактні відносини та їх деклієнтелізація як стратегія формування громадянського суспільства // *Українське суспільство-2003. Соціологічний моніторинг I* Ред. В. Ворони та М. Шульги.- Київ: Інститут соціології, 2003.- С. 167-179.
13. *Рябчук М.* Чи можна змінити «шантажистську державу»? // *Агора.*-2005.- Вип. 1.- С. 61-71.
14. *Кузин С.* Донецкая мафия. Антология.- Киев: Полиграфкнига, 2006.- 304 с.

V. Stepanenko

NATIONAL LAWS AND REGIONAL ETHOSES: LEGAL CULTURE IN UKRAINE'S REGIONAL DIMENSIONS

People's attitudes towards the law issue and their rights awareness in Ukraine's regional dimensions basing at the results of nation-wide public opinions surveys by the Institute of Sociology are studied. At the results of the analysis the persistence of regional peculiarities in the respondents' attitudes to the law issues is proved to correlate to the peculiarities of regional political culture, particularly in Donbass and in the Crimea. The author makes the conclusion about the importance of the affirmation of the true rule of law as still an unexplored effective mechanism for the consolidation of democracy and forming Ukrainian civic nation.